

Міністерство освіти і науки України  
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Кафедра прикладної соціології та соціальних комунікацій

«ЗАТВЕРДЖУЮ»  
Дека́н соціологічного факультету  
Олена МУРАДЯН



«31» серпня 2023 р.

Робоча програма навчальної дисципліни  
**Маніпуляції суспільною свідомістю: технології протидії**

рівень вищої освіти перший (бакалаврський) рівень вищої освіти

галузь знань \_\_\_\_\_

спеціальність \_\_\_\_\_

освітня програма \_\_\_\_\_

спеціалізація \_\_\_\_\_

вид дисципліни Міжфакультетський курс за вибором

факультет \_\_\_\_\_

2023/2024 навчальний рік

Програму рекомендовано до затвердження Вченою радою соціологічного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна


«\_\_28\_\_» червня 2023 року, протокол № \_\_6\_\_

РОЗРОБНИКИ ПРОГРАМИ: Субота Марина Миколаївна, доцент кафедри прикладної соціології і соціальних комунікацій

Програму схвалено на засіданні кафедри прикладної соціології та соціальних комунікацій соціологічного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.

Протокол від «\_\_05\_\_» червня \_\_\_\_\_ 2023 року № \_\_14\_\_


Завідувач кафедри прикладної соціології та соціальних комунікацій

  
\_\_\_\_\_ (Ірина СОЛДАТЕНКО).  
(підпис) (прізвище та ініціали)

Програму погоджено науково-методичною комісією соціологічного факультету

Протокол від «\_\_26\_\_» червня \_\_\_\_\_ 2023 року № \_\_9\_\_

Голова науково-методичної комісії

  
\_\_\_\_\_ (Юлія СОРОКА)  
(підпис) (прізвище та ініціали)

## ВСТУП

Вибуховий розвиток медіакомунікацій, швидкість і щільність інформаційних потоків сьогодні створили якісно нові можливості для маніпулювання суспільною думкою, для прихованої інформаційної агресії, для ведення інформаційно-психологічних війн.

Сучасному фахівцю з університетською освітою необхідно виробити критичне сприйняття інформації, що на нього обрушуються щодня, навчитися розпізнавати та захищатися від маніпуляцій, що застосовуються у сучасному інформаційно-комунікативному просторі.

### 1. Опис навчальної дисципліни

#### 1.1. Мета викладання навчальної дисципліни:

формування у фахівців з університетською освітою здатності щодо критичного сприйняття інформації, яка на них обрушується щодня, навчитися розпізнавати та захищатися від маніпуляцій, що застосовуються у сучасному інформаційно-комунікативному просторі. А також здатності ідентифікувати соціально-небезпечний контент, протидіяти ворожим інформаційним і комунікативним атакам, дотримуватися етичних норм, заснованих на цінностях громадянського (вільного демократичного) суспільства, аналізувати свою і чужу інформаційно-комунікативну діяльність у просторі цифрових медіа.

#### 1.2. Основні завдання вивчення дисципліни

- з'ясувати сутність феномену маніпуляції індивідуальною, груповою та масовою свідомістю, настроями та поведінкою; розглянути морально-етичні та технологічні аспекти маніпуляції;
- на міждисциплінарних засадах (соціології, психології, соціальної психології, теорії комунікації, теорії інформаційних війн тощо) забезпечити системне розуміння того, у який спосіб сучасні медіа формують сприйняття реальності та конструюють її, як здійснюється маніпуляція свідомістю користувачів медіа (і споживачів, і творців медійного контенту);
- вивчити способи розпізнання конкретних методик і прийомів маніпуляції, інформаційних і комунікативних атак, що застосовуються у медіакомунікаціях;
- розвинути практичні навички критичного сприйняття, аналізу і перевірки інформації;
- сформувані поглиблені, практико-орієнтовані уявлення про сутність та шляхи забезпечення інформаційної безпеки у соціальних та медіакомунікаціях цифрового суспільства.

1.3. Кількість кредитів: програма навчальної дисципліни «Маніпуляції суспільною свідомістю: технології протидії» передбачає 3 кредити.

#### 1.4. Загальна кількість годин

1.5. Характеристика навчальної дисципліни	
Нормативна / за вибором	
Денна форма навчання	Заочна (дистанційна) форма навчання
Рік підготовки	
2/3-й	
Семестр	
4/6-й	
Лекції	
28 год.	0 год.
Практичні, семінарські заняття	
0 год.	0 год.
Лабораторні заняття	
0 год.	0 год.

Самостійна робота	
62 год.	0 год.
у тому числі індивідуальні завдання	
0 год.	

1.6. Заплановані результати навчання: за підсумками вивчення навчальної дисципліни студенти повинні

**знати:**

- сутність та ключові ознаки маніпуляції індивідуальної та масовою свідомістю;
- теоретичні основи діагностики й аналізу застосування маніпулятивних технологій у соціальних комунікаціях;
- передумови, засади, базові принципи маніпулятивних соціально-комунікативних технологій;
- способи розпізнання конкретних методик і прийомів маніпуляції, що використовуються у тих чи інших соціальних комунікаціях
- засади протидії маніпулятивному впливу.

**вміти:**

- використовувати набуті теоретичні знання та аналітичні навички для розпізнання прихованого впливу в процесах соціальних та медіакомунікацій;
- аналізувати загальнотеоретичний і конкретно-прикладний матеріал, робити на базі цього аналізу самостійні висновки, продукувати та обґрунтовувати власну точку зору на проблеми використання маніпулятивних технологій в соціальних комунікаціях і способи їх вирішення;
- аналізувати конкретні ситуації, пов'язані з використанням тих чи інших маніпулятивних технологій;  
розробляти рекомендації щодо способів протистояння маніпулятивному впливу.

Результати навчання, що забезпечує дисципліна

- розвиток критичного мислення,
- формування комунікативної компетентності, медіакомпетентності,
- формування уявлень про основні принципи, технології, методики і методи маніпуляції індивідуальною та суспільною свідомістю, а також, на цих засадах, про способи протидії ним

**Загальні компетентності:**

- Здатність до абстрактного та конкретного мислення, аналізу та синтезу, здатність оперувати теоретичними положеннями, категоріями та поняттями.
- Вміння виявляти, ставити та вирішувати проблеми.
- Розвинене креативне мислення, творче і нестандартне ставлення до професійних завдань, здатність генерувати нові ідеї та рішення, креативно застосовувати теоретичні знання у практичних ситуаціях.
- - Здатність планувати час та управляти ним.
- Здатність до пошуку, обробки й аналізу інформації з різних цифрових джерел.
- Здатність до конструктивної критики та самокритики.
- Здатність до аргументованого представлення власної думки, компетентної та толерантної дискусії з її опонентами.
- Навички використання інформаційно-комп'ютерних комунікаційних технологій.

- Здатність до міжособистісного спілкування, вміння працювати в команді, мотивувати людей та досягати спільної мети, розуміння та повага до різноманітності та мультикультурності.
- Прагнення до саморозвитку, підвищення своєї професійної кваліфікації та майстерності.

#### **Фахові компетентності:**

- Здатність застосовувати знання зі сфери соціальних комунікацій у своїй професійній діяльності
- Розуміння особливостей соціальних процесів, трендів, можливостей в Україні та світі в цифрову епоху.
- Здатність знаходити соціальну інформацію у відкритому доступі, у базах даних, здійснювати її змістовне структурування й узагальнення.
- Здатність ідентифікувати у комунікаційних системах соціально-небезпечний контент або ненормативну форму спілкування, вміння оперувати відповідними типологіями ризиків та небезпек.
- Здатність здійснювати оперативне реагування на ризики та загрози недоброчесних комунікацій, протидіяти ворожим інформаційним атакам в контексті гібридних війн
- Визначати соціальні проблеми викликані цифровим соціумом

## **2. Тематичний план навчальної дисципліни**

### **Тема 1. Маніпуляція в соціальних комунікаціях: поняття, сутність. Передумови використання маніпулятивного впливу на свідомість.**

Зміст і завдання, організаційно-методичні особливості засвоєння курсу. Основна література. Міждисциплінарні засади вивчення предмету. Походження терміну «маніпуляція». Психологічне та соціологічне визначення маніпуляції. Сутність комунікативного впливу. Управління за допомогою комунікацій і маніпулювання: головні відмінності. Морально-етичні аспекти маніпуляції. Основні ознаки, критерії маніпулятивної дії в соціальній комунікації. Місце і роль маніпуляції в соціальній взаємодії на різних рівнях комунікації. Роль і значення маніпулятивних технологій у XXI ст. Технологізація соціальних комунікацій. Поняття і сутність соціально-комунікативної технології. Поняття маніпулятивної технології

### **Тема 2. Засади і технології психологічної маніпуляції.**

Уявлення про маніпулятивну природу соціуму. Складний комплекс соціокультурних передумови маніпуляції. Психологічні та соціально-психологічні передумови маніпулятивної взаємодії. Маніпуляція на рівні психічних процесів: перцептивні, мнемотичні, інтелектуальні процеси, емоційна і когнітивна дія. Психоаналітичні засади маніпулятивних технологій. Технології, спрямовані на нейтралізацію психологічних механізмів захисту, приклади їх застосування, способи їх розпізнання та протидії. Технологія використання сублимінальних стимулів. Виправдання маніпуляції в біхевіоризмі. Біхевіористські засади маніпулятивних технологій, приклади застосування таких технологій в міжособистісній та масовій комунікації. Критика маніпуляції в гуманістичній психології.

### **Тема 3. Засади і технології маніпуляції за допомогою знакових систем (мови, візуальних образів, символів).**

Ключові поняття семіотичного аналізу комунікації. Маніпуляція за допомогою ідеології як символічної системи репрезентації реальності. Маніпуляція і конструювання соціальної реальності. Дискурсивна концепція ідеології. Розуміння маніпуляції з позиції критичного-дискурс-аналізу. Концепція міфу за Р. Бартом, міф як засіб маніпулювання свідомістю: основні принципи, аналіз конкретних прикладів застосування. Передумови мовної маніпуляції. Риторичні прийоми маніпулятивної дії (метафора, алюзія тощо). Маніпулювання за допомогою візуальних образів як знаково-семіотичних систем.

#### **Тема 4. Мовні засоби і мовні прийоми маніпулювання. Наратив як інструмент маніпуляції.**

Мовна картина світу та мовне конструювання реальності. Психологічні та психолінгвістичні механізми, що лежать в основі мовного маніпулювання. Маніпулятивне управління мовою (її можливостями, функціями і механізмами) і використання її як засобу соціального контролю. Прийоми мовного маніпулювання за різними рівнями мови. Лексичний рівень. Використання евфемізмів, дисфемізмів. Слова-символи. Створення (запозичення) нових слів. Граматичний рівень мовних маніпуляцій. Фонетичний рівень. Графічний рівень. Нав'язування пресупозицій.

Наратив як інструмент маніпуляції. Сутність і поняття наративу. Наративні війни. Створення ефективних маніпулятивних алюзій за допомогою наративів. Використання наративних шаблонів у пропаганді. Використання контрнاراتивів.

#### **Тема 5. Маніпулятивні технології у деструктивних культурах: як їх розпізнавати та як їм протидіяти.**

Типові ознаки деструктивного культу. Базові зони деформаційного простору особистості. Харизматичні лідери, авторитет та псевдоавторитет. Основні технології вербування та маніпуляції свідомістю adeptів.

#### **Тема 6. Маніпулятивні технології у масовій комунікації: як їх розпізнавати та як їм протидіяти.**

Мас-медіа як суб'єкт маніпулювання індивідуальної та масовою свідомістю. Сучасні уявлення про ефективність масової комунікації. Медіа відображають чи створюють реальність? Принципи розділення фактів і оцінок. Когнітивні ефекти впливу мас-медіа. Специфічні медіа технології маніпулювання. «Встановлення порядку денного» засобами масової комунікації, як ефект медіа та маніпулятивна технологія (agenda setting theory). Конструювання соціальних проблем засобами масової комунікації. Концепція медіапраймінгу та теорія фреймів. Концепція «спіралі мовчання» Е. Ноель-Нойман. Негативізм і сенсаціоналізм.

#### **Тема 7. Маніпулятивні технології в інтернет-комунікації: як їх розпізнавати та як їм протидіяти.**

Інтернет як простір символічної політичної боротьби і застосування маніпулятивних технологій. Психологія людини в соціальних мережах. Чому в умовах сучасного світу пропаганда є знову дієвою? Розподіл аудиторії в соціальних мережах. Безпека в соціальних мережах. Кейси та інструменти захисту. Що таке постправа? Постправа як інструмент інформаційно-психологічних війн. Інформаційні бульбашки. Мікротаргетинг. Основні технології маніпулювання суспільною свідомістю в інтернет-комунікації.

#### **Тема 8. Маніпулятивні технології у політичній комунікації : як їх розпізнавати та як їм протидіяти.**

Маніпулятивні електоральні технології. Специфічні технології політичної реклами. Технологія встановлення «політичного порядку денного». Прийоми дифамації політичного супротивника. Критичний аналіз дискурсу політичної полеміки: на матеріалі мас-медіа.

**Тема 9. Маніпулятивні технології у рекламній комунікації: як їх розпізнавати та як їм протидіяти.**

Психологічні впливи у рекламній діяльності, як форма маніпуляції. Псевдологіка (логічний обман). Пряма фальсифікація. Підсвідоме навіювання. Технології прихованої реклами.

**Тема 10. Критичне мислення та медіаграмотність як засади протидії маніпуляції індивідуальною та масовою свідомістю у цифровому соціумі.**

Критичне мислення, «здоровий» скептицизм та довіра до медіа.

## 3. Структура навчальної дисципліни

Назви розділів і тем	Кількість годин											
	денна форма						заочна форма					
	усього	у тому числі					усього	у тому числі				
		л	п	лаб.	інд.	с. р.		л	п	лаб.	інд.	с. р.
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Тема 1. Маніпуляція в соціальних комунікаціях: поняття, сутність. Передумови використання маніпулятивного впливу на свідомість.	10	2				8						
Тема 2. Засади і технології психологічної маніпуляції.	10	4				6						
Тема 3. Засади і технології маніпуляції за допомогою знакових систем (мови, візуальних образів, символів).	8	2				6						
Тема 4. Мовні засоби і мовні прийоми маніпулювання. Наратив як інструмент маніпуляції.	6	2				4						
Тема 5. Маніпулятивні технології у деструктивних культурах: як їх розпізнавати та як їм протидіяти.	6	2				4						
Тема 6. Маніпулятивні технології у масовій комунікації: як їх розпізнавати та як їм протидіяти.	10	4				6						
Тема 7. Маніпулятивні технології в інтернет-комунікації: як їх розпізнавати та як їм протидіяти	12	4				8						
Тема 8. Маніпулятивні технології у політичній комунікації	10	2				8						



: як їх розпізнавати та як їм протидіяти.												
Тема 9. Маніпулятивні технології у рекламній комунікації: як їх розпізнавати та як їм протидіяти.	10	2				8						
Тема 10. Критичне мислення та медіаграмотність як засади протидії маніпуляції індивідуальною та масовою свідомістю.	8	2				6						
<b>Усього годин</b>	<b>90</b>	<b>28</b>				<b>62</b>						

#### 4. Теми семінарських занять

#### 5. Завдання для самостійної роботи

№ з/п	Види, зміст самостійної роботи	Кількість годин
1	Ознайомитись з науковими джерелами зі списку літератури, в яких розкриваються передумови використання маніпулятивного впливу на свідомість. Проаналізувати маніпулятивні технології, представлені у художніх кінострічках «Wag the Dog» (1997) та «Brexit» (2019). Які маніпулятивні технології там використовуються?	8
2	Ознайомитись з науковими джерелами зі списку літератури, в яких розкриваються засади і технології психологічної маніпуляції.	6
3	Ознайомитись з науковими джерелами зі списку літератури, в яких розкриваються Засади і технології маніпуляції за допомогою знакових систем (мови, візуальних образів, символів).	6
4	Ознайомитись з науковими джерелами зі списку літератури, в яких розкриваються маніпулятивні технології у міжособистісній комунікації та у груповій комунікації.	4
5	Ознайомитись з науковими джерелами зі списку літератури, в яких розкриваються маніпулятивні технології у деструктивних культурах.	4
6	Ознайомитись з науковими джерелами зі списку літератури, в яких розкриваються маніпулятивні технології у масовій комунікації. Здійснити порівняльний аналіз міжнародних порядків денних за один день, представлені в підсумкових новинах «Аль-Джазіра», «Euronews», «CNN». Пройти он-лайн гру «Маніпулятор» (texty.org.ua)	6
7	Ознайомитись з науковими джерелами зі списку літератури, в яких розкриваються маніпулятивні технології в інтернет-комунікації.	8

	Написати есе на тему «Сьогодні нам стали доступними безліч джерел інформації. Чи зменшило це маніпулювання суспільною думкою та настроями? Аргументуйте, чому»	
8	Ознайомитись з науковими джерелами зі списку літератури, в яких розкриваються маніпулятивні технології у політичній комунікації	8
9	Ознайомитись з науковими джерелами зі списку літератури, в яких розкриваються маніпулятивні технології у рекламній комунікації	8
10	Ознайомитись з науковими джерелами зі списку літератури, в яких розкриваються принципи критичного мислення та медіаграмотність як засади протидії маніпуляції індивідуальною та масовою свідомістю.	6
	Разом	62

## 6. Індивідуальні завдання

Не передбачено.

## 7. Методи навчання

- **лекції** – розкриваються принципові та найбільш важливі аспекти визначених тем дисципліни із застосуванням мультимедійних засобів навчання. Інтерактивні лекції з елементами групової дискусії. Застосовуються метод активізації навчально-пізнавальної діяльності студента з дисципліни (зокрема аналіз кейсів з історичної та сучасної практики застосування маніпулятивних технологій у медіакомунікаціях), метод проблемного викладу матеріалу. частково-пошуковий, або евристичний, метод, які орієнтуються на компетентнісний підхід в навчанні.

- **самостійна робота** – поглиблене самостійне здобування знань (конспектування, тезування, анотування, рецензування, тощо); перегляд та аналіз художніх і документальних фільмів; удосконалення вмінь та навичок включає вивчення додаткової літератури та написання есеїв.

## 8. Методи контролю

Поточний контроль передбачає виконання завдання аудиторної самостійної роботи аналітичного характеру (відкриті запитання), з оцінкою до 60 балів.

У якості підсумкового контролю передбачений залік у письмової роботи аналітичного характеру, з оцінкою до 40 балів.

## 9. Види навчальної діяльності (змішане навчання, лекції, семінарські заняття)

Тема	Класифікація	Попередня підготовка	Подача нової інформації	Тренування	Зворотній зв'язок
Тема 1. Маніпуляція в соціальних комунікаціях: поняття, сутність. Передумови	Вступна лекція	Ознайомлення або повторення термінології; необхідної	Мультимедійна презентація в аудиторії та на платформі Classroom	Робота з літературою	Обговорення навчального матеріалу

використання маніпулятивного впливу на свідомість.		для роботи з темою	(відеоконференція)		
Тема 2. Засади і технології психологічної маніпуляції.	Інформаційна лекція	Ознайомлення або повторення термінології; необхідної для роботи з темою	Мультимедійна презентація в аудиторії та на платформі Classroom (відеоконференція)	Робота з літературою Робота з кейсами;	Обговорення навчального матеріалу
Тема 3. Засади і технології маніпуляції за допомогою знакових систем (мови, візуальних образів, символів).	Інформаційна лекція	Ознайомлення або повторення термінології; необхідної для роботи з темою	Мультимедійна презентація в аудиторії та на платформі Classroom (відеоконференція)	Робота з літературою Робота з кейсами;	Обговорення навчального матеріалу Завдання у Classroom
Тема 4. Маніпулятивні технології у міжособистісній комунікації та у груповій комунікації.	Інформаційна лекція	Ознайомлення або повторення термінології; необхідної для роботи з темою	Мультимедійна презентація в аудиторії та на платформі Classroom (відеоконференція)	Робота з літературою Робота з кейсами;	Обговорення навчального матеріалу
Тема 5. Маніпулятивні технології у деструктивних культурах.	Інформаційна лекція	Ознайомлення або повторення термінології; необхідної для роботи з темою ; перегляд документального фільму	(Мультимедійна презентація в аудиторії та на платформі Classroom (відеоконференція)	Робота з літературою Робота з кейсами;	Обговорення навчального матеріалу
Тема 6. Маніпулятивні технології у масовій комунікації.	Інформаційна лекція	Ознайомлення або повторення термінології; необхідної	Мультимедійна презентація в аудиторії та на платформі Classroom	Робота з літературою Робота з кейсами;	Обговорення навчального матеріалу Завдання у Classroom (інтерактивна гра)

		для роботи з темою; перегляд художнього фільму	(відеоконференція)		
Тема 7. Маніпулятивні технології в інтернет-комунікації.	Інформаційна лекція	Ознайомлення або повторення термінології; необхідної для роботи з темою; перегляд художнього фільму	Мультимедійна презентація в аудиторії та на платформі Classroom (відеоконференція)	Робота з літературою Робота з кейсами;	Обговорення навчального матеріалу Завдання у Classroom
Тема 8. Маніпулятивні технології у політичній комунікації.	Інформаційна лекція	Ознайомлення або повторення термінології; необхідної для роботи з темою; перегляд художнього фільму	Мультимедійна презентація в аудиторії та на платформі Classroom (відеоконференція)	Робота з літературою Робота з кейсами;	Обговорення навчального матеріалу Завдання у Classroom
Тема 9. Маніпулятивні технології у рекламній комунікації.	Інформаційна лекція	Ознайомлення або повторення термінології; необхідної для роботи з темою	Мультимедійна презентація в аудиторії та на платформі Classroom (відеоконференція)	Робота з літературою Робота з кейсами;	Обговорення навчального матеріалу
Тема 10. Критичне мислення та медіаграмотність як засади протидії маніпуляції індивідуально та масовою свідомістю у цифровому соціумі.	Інформаційна лекція	Ознайомлення або повторення термінології; необхідної для роботи з темою	Мультимедійна презентація в аудиторії та на платформі Classroom (відеоконференція)	Робота з літературою Робота з кейсами;	Обговорення навчального матеріалу Завдання у Classroom

### 8.1. Схема нарахування балів

Поточний контроль, самостійна робота, індивідуальні завдання										Інд. завдання	Разом	Залік	Сума
T1	T2	T3	T4	T5	T6	T7	T8	T9	T10				
													100
60										0	60	40	100

T1, T2 ..., T10 – теми розділів.

#### Критерії оцінювання навчальних досягнень

##### Критерії оцінювання залікової роботи:

Загальна кількість балів за залікову роботу – 40. У варіанті 2 відкритих питання (кожне питання оцінюється у 20 балів)

При оцінюванні враховується: правильність відповіді, її аналітичний характер, наведення прикладів, концептуальна відповідність (вміння оперувати категоріальним апаратом курсу).

Відповідь повна, або з однією незначною помилкою (грунтовна, логічно побудована, містить посилання на авторитетні джерела та на конкретні приклади)	18-20 балів
Відповідь повна, але з двома-трьома незначними помилками (цілому вірна та повна, але містить окремі неточності або невеликі логічні протиріччя)	14-17 балів
Відповідь не досить повна, та (або) із суттєвими помилками (відповідь в цілому адекватна завданню, але є досить поверхневою та неповною)	9-13 балів
Відповідь не повна, містить суттєві помилки (відповідь не є адекватною завданню, але демонструє деякі знання матеріалу курсу, окремі згадки про важливі ідеї та концепції)	4-8 балів
Відповідь майже відсутня та (або) не відповідає запитанню	0-4 балів

##### Критерії оцінювання письмової самостійної роботи №1

Загальна кількість за роботу – 20. У роботі 2 питання, кожне з яких оцінюється у 10 балів

При оцінюванні враховується: повнота розкриття теми, логічність побудови відповіді, її аналітичний характер, охоплення всіх маніпулятивних технологій і прийомів, наведених у фільмах, , концептуальна відповідність (вміння оперувати категоріальним апаратом курсу)

Відповідь повна, або з однією незначною помилкою (грунтовна, логічно побудована, містить посилання на авторитетні джерела та на конкретні приклади)	9-10 балів
Відповідь повна, але з двома-трьома незначними помилками (цілому вірна та повна, але містить окремі неточності або невеликі логічні протиріччя)	6-8 балів
Відповідь не досить повна, та (або) із суттєвими помилками (відповідь в цілому адекватна завданню, але є досить поверхневою та неповною)	3-4 балів
Відповідь не повна, містить суттєві помилки (відповідь не є адекватною завданню, але демонструє деякі знання матеріалу курсу, окремі згадки про важливі ідеї та концепції)	2-3 бали

Відповідь майже відсутня та (або) не відповідає запитанню	0-1 балів
---	-----------

### Критерії оцінювання есе (самостійна робота № 2)

Кількість балів за роботу – 10

При оцінюванні враховується: повнота розкриття теми, логічність побудови відповіді, її аналітичний характер, наведення прикладів, концептуальна відповідність (вміння оперувати категоріальним апаратом курсу)

Відповідь повна, або з однією незначною помилкою (грунтовна, логічно побудована, містить посилання на авторитетні джерела та на конкретні приклади)	9-10 балів
Відповідь повна, але з двома-трьома незначними помилками (цілому вірна та повна, але містить окремі неточності або невеликі логічні протиріччя)	6-8 балів
Відповідь не досить повна, та (або) із суттєвими помилками (відповідь в цілому адекватна завданню, але є досить поверхневою та неповною)	3-4 балів
Відповідь не повна, містить суттєві помилки (відповідь не є адекватною завданню, але демонструє деякі знання матеріалу курсу, окремі згадки про важливі ідеї та концепції)	2-3 бали
Відповідь майже відсутня та (або) не відповідає запитанню	0-1 балів

### Контрольна робота

Загальна кількість балів за роботу – 30. У роботі 2 питання, кожне з яких оцінюється у 15 балів

Критерії оцінювання контрольної роботи. Дайте розгорнуті, аргументовані (теоретичними положеннями та реальними прикладами) відповіді на запитання:

При оцінюванні враховується: повнота розкриття теми, логічність побудови відповіді, її аналітичний характер, наведення прикладів, концептуальна відповідність та вміння оперувати категоріальним апаратом курсу.

**Обов'язкова вимога: відсутність плагіату** (плагіатом вважається будь-який текст, який точно співпадає із текстом іншого джерела, але не виділяється як цитата та не супроводжується посиланням на це джерело);

**Обсяг:** Не менш ніж 2 сторінки тексту (із розрахунку розміру шрифту – 14; міжстрокового інтервалу – 1,5)

Відповідь повна, або з однією незначною помилкою (грунтовна, аргументована, логічно побудована, містить посилання на авторитетні джерела та на конкретні приклади)	14-15 балів
Відповідь повна, але з двома-трьома незначними помилками (цілому вірна та повна, але містить окремі неточності або невеликі логічні протиріччя)	10-13 балів
Відповідь не досить повна, та (або) із суттєвими помилками (відповідь в цілому адекватна завданню, але є досить поверхневою та неповною)	5-9 балів
Відповідь не повна, містить суттєві помилки (відповідь не є адекватною завданню, але демонструє деякі знання матеріалу курсу, окремі згадки про важливі ідеї та концепції)	2-4 балів
Відповідь майже відсутня та (або) не відповідає запитанню	0-1 бал

### Шкала оцінювання

Сума балів за всі види навчальної діяльності протягом семестру	Оцінка
	для дворівневої шкали оцінювання
90 – 100	зараховано
70-89	
50-69	
1-49	не зараховано

## 9. Рекомендована література

### Основна література

1. Іващенко В.Л. Сучасні медіакомунікативні технології: навчальний посібник. Київ: ТОВ «Видавництво. “Розумники”», 2021. 192 с.
2. Кулеба Д. Війна за реальність: як перемагати у світі фейків, правд і спільнот / Дмитро Кулеба. Київ: Книголав, 2019. 384 с.
3. Климанська Л. Д. Соціально-комунікативні технології в політиці: Таємниці політичної кухні: монографія / Л. Д. Климанська. Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2007. 332 с.
4. Курбан О. В. Сучасні інформаційні війни в мережевому он-лайн просторі: навч. посіб. / О. В. Курбан. К.: ВІКНУ, 2016. 286 с.
5. Медіаосвіта та медіа грамотність: підручник / ред.-упор. В. Ф. Іванов, О. В. Волошенюк; за науковою редакцією В. В. Різуна. Київ: Центр Вільної Преси, 2013. 352 с.
6. Парахонський Б. О., Яворська Г. М. Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл. Київ: НІСД, 2019. 560 с.
7. Татенко В.О. Соціальна психологія впливу: Монографія. К.: Міленіум, 2008. 216 с.
8. Чалдіні Р. Психологія впливу / Роберт. Б. Чалдини. К.: Клуб сімейного дозвілля, 2019. 352 с.

### Допоміжна література

1. Андреева О. М. Національна безпека України в контексті національної ідентичності і взаємовідносин з Росією [Текст] / О.М. Андреева. – Київ: Парламентське видавництво, 2009. – 360 с.
2. Горбулін В. П. Інформаційні операції та безпека суспільства: загрози, протидія, моделювання: монографія / В. П. Горбулін, О.Г. Додонов, Д.В. Ланде. – Київ: Інтертехнологія, 2009. – 164 с.
3. Дзьобань О. П. Інформаційна безпека у проблемному полі соціокультурної реальності: монографія. – Х.: Майдан, 2010. – 260 с.
4. Інформаційний простір України: четвертий рік війни [Електронний ресурс] // Інститут демократії імені Пилипа Орлика. – Режим доступу: <http://idpo.org.ua/analytics/1385-informacijnij-prostir-ukra%D1%97ni-chetvertij-rik-vijni-prezentaciya.html#comment-1561>
5. Крос К. Політична комунікація і висвітлення новин у демократичних суспільствах: конкуруючі перспективи / Крос Кетлін, Гакет Роберт; пер. Руслан Ткачук. – К.: Основи, 2000. – 142 с.

6. Лалл Дж. Мас-Медіа, комунікація, культура : глобальний підхід / Джеймс Лалл ; за ред. О. Гриценка, Н. Гончаренко ; пер. з англ. О. Гриценка, С. Гарастович, Т. Гарастович [та ін.]. – К. : К.І.С., 2002. – 264 с.
7. Петрик В. Сутність інформаційної безпеки держави, суспільства та особи [Електронний ресурс] / Валентин Петрик [сайт]. – Режим доступу : [www.justinian.com.ua/article.php](http://www.justinian.com.ua/article.php).
8. Полянський П. Освіта як об'єкт інформаційної війни Росії проти України і як ресурс протидії такій війні [Електронний ресурс] / П. Полянський. — Режим доступу : [maidanua.org/2015/03](http://maidanua.org/2015/03).
9. Потеряхін А. Л. Інформаційно-психологічний вплив: визначення поняття / А. Л. Потеряхін // Інформаційна безпека людини, суспільства, держави. – 2009. – №2 (2). – С. 28–32.
10. Почепцов Г. |Дез|інформація / Георгій Почепцов ; під загальною редакцією Н. Лигачевої і Г. Петренка. – К. : Паливода А. В., 2019. – 248 с.
11. Почепцов Г. Інформаційні війни: нові тенденції [Електронний ресурс] / Георгій Почепцов // Media Sapiens [Сайт] [24 квітня 2016]. – Режим доступу : [http://osvita.mediasapiens.ua/trends/1411978127/informatsionnye\\_voyny\\_novye\\_tendentsii/](http://osvita.mediasapiens.ua/trends/1411978127/informatsionnye_voyny_novye_tendentsii/)
12. Почепцов Г. «Промивання мозку» як технологія впливу [Електронний ресурс] / Георгій Почепцов // Media Sapiens [Сайт] [10 квітня 2016]. – Режим доступу : [http://osvita.mediasapiens.ua/trends/1411978127/promyvanie\\_mozgov\\_kak\\_tekhnologiya\\_vliya\\_niya/](http://osvita.mediasapiens.ua/trends/1411978127/promyvanie_mozgov_kak_tekhnologiya_vliya_niya/)
13. Почепцов Г. Комунікативна безпека на протипагу безпеці інформаційної [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://voi.com.ua/news/505016/>
14. Почепцов Г. Від покемонів до гібридних війн: нові комунікативні технології XXI століття / Георгій Почепцов. – Київ : Києво-Могилянська академія, 2017. – 258 с.
15. Почепцов Г. Нові методи пропагандистського впливу: майбутнє вже поряд [Електронний ресурс] / Георгій Почепцов // Media Sapiens [Сайт] [10 січня 2016]. – Режим доступу : [http://osvita.mediasapiens.ua/trends/1411978127/novye\\_metody\\_propagandistskogo\\_vozdeystviya\\_budushee\\_uzhe\\_ryadom/](http://osvita.mediasapiens.ua/trends/1411978127/novye_metody_propagandistskogo_vozdeystviya_budushee_uzhe_ryadom/)
16. Прибутко П.С. Інформаційні впливи: роль у суспільстві та сучасних воєнних конфліктах / П.С. Прибутко, І.Б. Лук'янець. – Київ: Вид. А. В. Паливода, 2007. – 252 с.
17. Протидія російській пропаганді та медіаграмотність: результати всеукраїнського опитування громадської думки. Аналітичний звіт. – К. : Детектор медіа, 2018. – 64 с.
18. Руда О. Мовне питання як об'єкт маніпулятивних стратегій у сучасному українському політичному дискурсі: Монографія. К., 2012. 232 с.
19. Саєнко О. Г. Інформаційна війна як прояв інформаційного протипорства [Текст] / О. Г. Саєнко, С.Л. Степаниця // Збірник наукових праць Військового інституту Київського національного університету ім. Т. Шевченка. – 2008. – Вип. 12. – С. 142–147
20. Сватко Я. Національна безпека України в умовах ведення інформаційних війн [Електронний ресурс] / Я. Сватко // Західна аналітична група. – Режим доступу : <http://zgroup.com.ua/print.php?articleid=1606>.
21. У нас погані новини: <http://texty.org.ua/d/2018/mnews/>
22. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By / Lakoff, George; Johnson, Mark University of Chicago Press, 2003. – 256 p.
23. Layton T. P. Information Security: Design, Implementation, Measurement, and Compliance / T. P. Layton. – NW : Auerbach Publications, 2016. – 264 p.
24. Shostrom E.L. Man, the manipulator: The inner journey from manipulation to actualization. BANTAM BOOKS; 6th Printing edition (January 1, 1968). 189 p.



### Наукова періодика:

1. A linguistic/game-theoretic approach to detection/explanation of propaganda/ Arash Barfar // *Expert Systems with Applications* 15 October 2021 Volume 189 (Cover date: 1 March 2022) Article 116069.
2. A model for understanding new media literacy: Epistemological beliefs and social media use/ Ismail Celik, Hanni Muukkonen, Selcuk Dogan // *Library & Information Science Research* 20 October 2021 Volume 43, Issue 4 (Cover date: October 2021) Article 101125.
3. Analytic thinking reduces belief in conspiracy theories / Viren Swami, Martin Voracek, Adrian Furnham // *Cognition* December 2014 Volume 133, Issue 3 Pages 572-585
4. Beyond Misinformation: Understanding and Coping with the «Post-Truth» Era/ Stephan Lewandowsky, Ullrich K. H. Ecker, John Cook // *Journal of Applied Research in Memory and Cognition* December 2017 Volume 6, Issue 4 Pages 353-369.
5. Cause and Effect: On the Antecedents and Consequences of Conspiracy Theory Beliefs / Joseph Uscinski, Adam M. Enders, Justin Stoler // *Current Opinion in Psychology* Available online 28 May 2022 In press, journal pre-proof Article 101364.
6. Computers in Human Behavior 27 November 2021 Volume 128 (Cover date: March 2022) Article 107121.
7. Deepfake forensics: Cross-manipulation robustness of feedforward- and recurrent convolutional forgery detection methods/ Frederic Chamot, Zeno Geradts, Evert Haasdijk // *Forensic Science International: Digital Investigation* 21 March 2022.
8. Fake News: The narrative battle over the Ukrainian conflict / Irina Khaldarova & Mervi Pantti // *Journalism Practice*, Volume 10, 2016 - Issue 7
9. Fake news: Why do we believe it? / Catherine Beauvais // *Joint Bone Spine* Available online 4 March 2022 In press, journal pre-proof Article 105371.
10. History as a propaganda tool in Putin's Russia / Miguel Vázquez Liñán // *Communist and Post-Communist Studies* June 2010 Volume 43, Issue 2 Pages 167-178.
11. Makhashvili L. The Russian Information War and Propaganda Narratives in the European Union and the EU's Eastern Partnership Countries / L. Makhashvili // *International Journal of Social Science and Humanity*. – 2017. – Vol. 7, №. 5. – P. 309–313.
12. Multifaceted Nature of Social Media Content Propagating COVID-19 Vaccine Hesitancy: Ukrainian Case / Olena Zakharchenko, Roksolana Avramenko, Olha Trach // *Procedia Computer Science* 26 January 2022.
13. Pragmatic mechanisms of manipulation in Russian online media: How clickbait works (or does not) / Valentina Apresjan, Alexander Orlov // *Journal of Pragmatics* Available online 3 March 2022 In press, corrected proof.
14. Psychological benefits of believing conspiracy theories / Jan-Willem van Prooijen // *Current Opinion in Psychology* 5 May 2022 Volume 47 (Cover date: October 2022) Article 101352.
15. Social Media Advertising through Private Messages and Public Feeds: A Congruency Effect between Communication Channels and Advertising Appeals / Fue Zeng, Ruijuan Wang, Zhe Qu // *Information & Management* 28 March 2022 Volume 59, Issue 4 (Cover date: June 2022) Article 103646.
16. Social media and the future of open debate: A user-oriented approach to Facebook's filter bubble conundrum / Philip Seargeant, Caroline Tagg // *Discourse, Context & Media* 10 April 2018 Volume 27 (Cover date: March 2019) P. 41-48.
17. Social network behavior and public opinion manipulation / Long Chen, Jianguo Chen, Chunhe Xia // *Journal of Information Security and Applications* 8 December 2021 Volume 64 (Cover date: February 2022) Article 103060.
18. Testing the cognitive involvement hypothesis on social media: 'News finds me' perceptions, partisanship, and fake news credibility/ Trevor Diehl, . Sangwon Lee //

19. The affective politics of the “post-truth” era: Feeling rules and networked subjectivity / Megan Boler, Elizabeth Davis // *Emotion, Space and Society* 7 May 2018.
20. The anatomy of undue influence used by terrorist cults and traffickers to induce helplessness and trauma, so creating false identities / S. A. Hassan, M. J. Shah // *Ethics, Medicine and Public Health* January–March 2019 Volume 8 Pages 97-107.
21. The dark side of social movements: social identity, non-conformity, and the lure of conspiracy theories / Anni Sternisko, Aleksandra Cichocka, Jay J Van Bavel // *Current Opinion in Psychology* 21 February 2020 Volume 35 (Cover date: October 2020) P. 1-6.
22. The impact of group polarization on the quality of online debate in social media: A systematic literature review / Luca Iandoli, Simonetta Primario, Giuseppe Zollo // *Technological Forecasting and Social Change* 10 June 2021 Volume 170 (Cover date: September 2021) Article 120924.
23. The responsibility of social media in times of societal and political manipulation / Ulrike Reisach // *European Journal of Operational Research* 22 September 2020 Volume 291, Issue 3 (Cover date: 16 June 2021) P. 906-917.
24. The spread of the Kremlin’s narratives by a western news agency during the Ukraine crisis / Kohei Watanabe // *Journal of International Communication*, Volume 23, 2017 - Issue 1
25. Who believes in conspiracy theories? A meta-analysis on personality correlates / Lukasz Stasielowicz, // *Journal of Research in Personality* 4 April 2022 Volume 98 (Cover date: June 2022) Article 104229.
26. Архипов О. Є., Архипова Є. О. Особливості розуміння понять «інформаційна безпека» та «безпека інформації» / О. Є. Архипов, Є. О. Архипова // *Информационные технологии и безопасность: основы обеспечения информационной безопасности (ИТБ-2014): Материалы XIV международной научно-практической конференции.* – К. : ИПРИ НАН Украины, 2014. – С. 18–30.
27. Дубас О. П. Інформаційно-комунікативний простір: поняття, сутність, структура / О. П. Дубас // *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї.* – К. : Український центр політичного менеджменту, 2010. – Вип. 19. – С. 223–232.
28. Горбань Ю. О. Інформаційна війна проти України та засоби її ведення / Ю.О. Горбань // *Вісник НАДУ.* – 2015, №1. – С. 136–141.
29. Младьонова О. Д. Інформаційна безпека як складова національної безпеки України / О. Д. Младьонова // *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Питання політології».* – 2017. – № 31. – С. 87–92.
30. Корнєєв В. М. Підходи до вивчення прихованого текстового впливу // *Вісн. Київ. ун-ту. Журналістика.* – 2001. – Вип. 9. – С. 75-79
31. Онищук М. І. Особливості психологічного впливу в ході проведення психологічних операцій / М. І. Онищук, Я. М. Жарков // *Збірник наукових праць Військового інституту Київського національного університету ім. Т. Шевченка.* – 2008. – Вип. 16. С. 136–139.
32. Павловська С. Інформаційно-психологічний вплив як фактор досягнення мети в ході воєнних дій / С. Павловська // *Воєнна історія.* – 2008. - №5. – С. 126-136
33. Побокін М. Маніпулятивний вплив в системі політичних технологій // *Людина і політика* 2004 № 3, С. 63-73.
34. Солдатенко І. О. Медіаграмотність як складова інформаційної безпеки / І. О. Солдатенко, А. В. Зінюк // *Актуальні проблеми філософії та соціології.* – 2016. – № 10. – С. 138–140.
35. Соснін О. В. Проблеми зростаючої ролі інформаційно-комунікаційної функції держави в умовах інформаційного суспільства та шляхи їх вирішення / О. В. Соснін // *Гуманітарний вісник ЗДА. Серія: Філософія.* – 2016. – № 65. – С. 164–176.
36. Субота М. М. Уявлення про соціальну реальність у масовій комунікації: аналіз тематичної структури теленовін / М. М. Субота // *Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна : Сер. Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи.* 2004. № 621. С. 122–127.

37. Субота М. М. Особливості дискурсу теленовин у контексті медіаконструювання соціальної реальності // Український соціологічний журнал. 2011. №. 1-2. С. 48–55.
38. Субота М. М., Зінюк А. В. Проблема соціологічної концептуалізації поняття «інформаційна безпека держави» // Сучасні проблеми світового співтовариства та роль суспільних наук у забезпеченні його розвитку : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, Україна, 11-12 березня 2016 року). Одеса : ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства». С. 92–94.

### Нормативно-правова база

1. Проект Концепції інформаційної безпеки України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://mip.gov.ua/done\\_img/d/30-project\\_08\\_06\\_15.pdf](http://mip.gov.ua/done_img/d/30-project_08_06_15.pdf)
2. Закон України «Про державну службу спеціального зв'язку та захисту Інформації України» [Електронний ресурс] // Верховна Рада України: [сайт]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/3475-15>
3. Закон України «Про державну таємницю» // Інформаційне законодавство: збірник законодавчих актів у 6 томах / за ред. Ю.С. Шемшученка . – т.1. Інформаційне законодавство України. – К.: ТОВ «Юридична думка», 2005. – С.252-276
4. Закон України «Про доступ до публічної інформації» [Електронний ресурс] // Верховна Рада України: [сайт]. – Режим доступу <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2939-17>
5. Закон України «Про захист інформації в авторизованих системах» // Інформаційне законодавство: збірник законодавчих актів у 6 томах / за ред. Ю.С. Шемшученка . – т.1. - Інформаційне законодавство України. – К.: ТОВ «Юридична думка», 2005. – С. 277-282
6. Закон України «Про захист персональних даних» [Електронний ресурс] // Верховна Рада України: [сайт]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2297-17>
7. Закон України «Про науково-технічну інформацію» [Електронний ресурс] // Верховна Рада України: [сайт]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/anot/3322-12>
8. Закон України «Про Національну систему конфіденційного зв'язку» [Електронний ресурс] // Верховна Рада України: [сайт]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2919-14>
9. Закон України «Про основи національної безпеки» [Електронний ресурс] // Верховна Рада України: [сайт]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/964-15>
10. Концепція національної безпеки України [Електронний ресурс] // Міністерство інформаційної політики України: [сайт]. - Режим доступу: <http://mip.gov.ua/files/banners/Final%20%D0%9F%D1%80%D0%BE%D0%B5%D0%BA%D1%82%20%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%86%D0%B5%D0%BF%D1%86%D1%96%D1%97%20%28%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%29%20-%2030.09.15.pdf>
11. Указ Президента України «Про доктрину інформаційної безпеки України» [Електронний ресурс] // Верховна Рада України: [сайт]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/514/2009>
12. Указ Президента України №47/2017 Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 грудня 2016 року «Про Доктрину інформаційної безпеки України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/documents/472017-21374>

## 12. Посилання на інформаційні ресурси в Інтернеті, відеолекції, інше методичне забезпечення

1. Watchdog українських ЗМ (ГО «Детектор медіа» : Детектор медіа – українське інтернет-видання про медіа від команди Наталії Лигачової) – <http://detector.media/>
2. Детектор медіа. Моніторинг – <https://detector.media/category/monitoring/>
3. Проект MediaSapiens був започаткований «Телекритикою» (зараз – «Детектор медіа») у 2010 році за підтримки Інтерньюз-Нетворк (США) – <http://osvita.mediasapiens.ua/>
- 
4. StopFake, волонтерський інтернет-проект – <http://www.stopfake.org>
5. TEXTY.org.ua – суспільно-політичне та аналітичне інтернет-видання – <http://texty.org.ua/>
6. Інститут масової інформації (ІМІ) (українська громадська організація) – <https://imi.org.ua/>
7. Незалежна аналітична платформа «Вокс Україна» (дослідження) Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://voxukraine.org/doslidzhennya/>
8. Академія української преси (Моніторинг) – <http://www.aup.com.ua/>
9. Проект «Українського кризового медіа-центру» – <http://uchoose.info/>
10. Онлайн-курс «Новинна грамотність» [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://video.detector.media/special-projects/novynna-gramotnist-i22>
11. Дистанційний навчальний курс медіаграмотності для громадян (створений IREX у партнерстві з Академією української преси та StopFake) – [http://irex.mocotms.com/ml\\_web/story\\_html5.html](http://irex.mocotms.com/ml_web/story_html5.html)
12. Дистанційний курс «Верифікація в Інтернеті» (розрахований на журналістів і редакторів пострадянського простору) – <https://vumonline.ua/course/verification-in-the-Internet/>
13. Освітній проект «OSINT Academy» від Інституту постінформаційного суспільства (курс дає розуміння базових інструментів розвідки з відкритих джерел і розрахований на журналістів, блогерів, громадських активістів, представників прес-служб і всіх, хто створює і поширює контент з важливих для українського суспільства питань) – <http://www.osint.academy/>
14. Дистанційний курс «Як розуміти соціальні мережі» – <https://vumonline.ua/course/how-to-understand-social-networks/>
15. Мультимедійний онлайн-посібник «МедіаДрайвер» (від Детектор Медіа) – <http://mediadriver.online/>
16. Видання «Як розпізнати фейк?» (від Міністерства інформаційної політики України, розроблене та реалізоване спільно з проектом ЄС «Association4U») – [http://mip.gov.ua/files/pdf/antifake\\_ua\\_web.pdf](http://mip.gov.ua/files/pdf/antifake_ua_web.pdf)
17. Фактчекінгова організація (США) PolitiFact National – <https://www.politifact.com/truth-o-meter/>
18. Фактчекінговий проект The Washington Post [https://www.washingtonpost.com/news/fact-checker/?utm\\_term=.129394214c9b](https://www.washingtonpost.com/news/fact-checker/?utm_term=.129394214c9b)
19. The Fact Checker (The Gazette) – <https://www.thegazette.com/fact-checker/>
20. Фактчекінговий проект про погоду та зміну клімату Climate Feedback – <https://climatefeedback.org/>